Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О. М. ФАРБЕЙ (Київ)

Джерела з історії християнства в Криму в IV—IX ст.

Концепція поширення християнства в Південно-Східній Європі у зв'язку з 2000-літнім ювілеєм Різдва Христового набуває особливого значення. На теренах України перші християни з'явилися в Криму. До нашого часу збереглося багато різноманітних джерел з історії проникнення та тривалого існування християнської релігії в Таврриці.

Останнім часом, як наслідок зміни ідеології в нашому суспільстві, видано та перевидано низку узагальнюючих праць з історії церкви та релігійної думки, в тому числі і в Україні[1]. Проте ще й досі не розроблено питання про появу найбільш ранніх осередків християн на території України, не існує узагальнюючих досліджень по цій темі, незважаючи нате, що питання про проникнення та утвердження християнства в Криму привертає увагу дослідників вже більш як 150 років і зібрано величезний історичний матеріал, що вимагає глибокого вивчення різних аспектів цієї проблеми. Дореволюційні історики приділяли велику увагу проблемам християнства, але вони не володіли системою аналізу археологічного джерела, не було тоді накопичено й такої кількості матеріалів, як сьогодні. Що ж до радянського періоду, то в той час особливо бурхливо розвивалась археологічна наука, проте були відсутні внаслідок "перемоги" атеїстичної ідеології необхідні умови для ґрунтовного й всебічного вивчення питання християнізації.

Джерела з історії християнства в Криму можна умовно розділити на дві основні групи: писемні та матеріальні.

До історичних писемних джерел можна віднести свідчення стародавніх авторів, актові документи (акти Вселенських соборів, списки єпископій та іншу церковну документацію), агіографічну літературу (житія і діяння мучеників та святих). Епіграфічні пам'ятки являють собою окрему проміжну групу джерел. В Криму до них належать вирізьблені написи і зображення на громадських та культових спорудах, у різних поховальних комплексах. Матеріальні джерела представлені різноплановими архітектурними композиціями, витворами монументального церковного мистецтва та численними археологічними знахідками речей поховального вжитку з відповідною символікою в ранньосередньовічних могильниках.

Першим документальним свідченням перебування християн у Таврриці можна вважати матеріали І Вселенського собору в Нікеї 325 р., де були присутні посланці з Боспорського царства і Скіфії (єпархія з метрополією в м. Томи) [2]. Однак повний і точний список учасників цього собору, так само як і протоколи його, до нас не дійшов. Можливо, складати їх заборонив сам імператор Константин І (324—337), керуючись складними політичними обставинами [3]. А. А. Васильєв припускає, що з Криму на Нікейському соборі був присутній лише єпископ Боспорський Кадм (Домн)[4]. Дослідники, що користувалися церковними джерелами, як правило, посилалися на синайський та арабський списки учасників І Вселенського собору, які походять, начебто, з одного оригіналу кінця VII—

VIII ст. [5] Деякі відомості про Нікейський собор знаходимо в працях авторів IV—V ст. Євсевій, єпископ Кесарії, який помер у 340 р., повідомляв: "...Про Вселенський собор, на якому були присутні єпископи усіх народів... з усіх церков, що наповнювали всю Європу, Лівію і Азію.., вже і Персидський єпископ був присутній на соборі, і Скіфський не був відсутнім у загальному хорі" [6]. Такі ж відомості знаходимо у продовжувача історії Євсевія — Сократа [7]. Як бачимо, згадки досить загальні.

На територію Таврики християнство проникало поступово і спорадично, утворюючи на ранньому етапі два окремих центри: на Боспорі та в Херсонесі. Саме їх представників, як вважають науковці, офіційно зафіксовано серед учасників II Вселенського собору у Константинополі в 381 р., зокрема, Херсонського єпископа Евферія, підпис якого стоїть серед підписів єпископів скіфських областей [8]. Крім цього, відомо, що Євдоксій, єпископ Боспорський, був присутній на Константинопольському соборі 448 р., на Ефеському у 449 р., IV Вселенському соборі 451 р. у Халкідоні, а Херсонський єпископ Лонгін підписався під актами Константинопольського та Халкідонського соборів [9].

Згідно з такими відомими церковними документами, як Notitia episcopatum, у VI ст. продовжували існувати Херсонеська та Боспорська єпархії, а в списках VIII ст. вже з'являються Готська, Сугдейська та Хотцирська (включаючи Східну Таврику) єпархії [10]. Крім того, підписи "недостойного єпископа города Сугдайського" стоять під актами VII Вселенського собору, що відбувся у Нікеї в 787 р. [11]

Серед свідчень стародавніх авторів особливу увагу привертає повідомлення Прокопія Кесарійського про готів-тетракситів (трапезитів), які мешкали в Східному Криму і приблизно в середині V ст. разом з гунами-утігурами перетнули Керченську протоку. Цікаво, що саме ці готи за часів правління Юстініана І "прислали до Візантії чотирьох послів з проханням дати їм будь-кого в єпископи, через те, що їхній священнослужитель незадовго перед цим помер" [12]. У спеціальній літературі запропоновано аргументоване припущення, що готи-тетраксити (трапезити) були нащадками готів та боранів, які в 257 р. здійснили грабіжницький похід на малоазійське місто Трапезунт. Користуючись загальною схемою поширення християнства серед варварів під впливом полонених, чимало дослідників висловлюють думку, що ці готи сприйняли християнство від захоплених у полон мешканців міста Трапезунт [13]. Між іншим, під час походу варварів, за свідченням єпископа Неокесарії Григорія, до готів та боранів приєднувались християни, мешканці понтійських міст[14].

Не менш значним для історії Таврики VI ст. є повідомлення Прокопія Кесарійського про будівництво укріплень по всіх кордонах Візантії, в тому числі на Боспорі, в Херсонесі, Алустоні, Горзувітах та області Дорі в Південно-Західному гірському Криму [5]. Як пише Прокопій, при потужній прикордонній обороні обов'язково будувалися християнські храми. Це свідчить про ініціативу з боку держави у поширенні християнства принаймні в VI ст. Ця праця стародавнього історика нерідко використовується в багатьох історичних дослідженнях.

Значну групу джерел з історії проникнення християнства в Крим становлять агіографічні твори — життєпис святих, — що, як окремий жанр релігійної літератури, широко розповсюджувалися з V по XV ст. Але найбільша частина описів життя святих складена у VII—IX ст. [16] Більшість творів агіографічної літератури, що стосується подій у Криму, відома за різними, часто пізніми (XI—XIV ст.) списками, а дослідження цих творів і їх окремий аналіз розпорошені по різних виданнях. Серед них можна назвати "Ходіння апостола Андрія в країні Мирмидонян", що розповідає

про прибуття Андрія Первозванного у Феодосію, Боспор, Херсон [17]. Цілу низку текстів присвячено мучеництву та житію святого Климента, римського єпископа, що у 94 р. за проповідь християнства, був, начебто, заслання в околиці Херсонеса імператором Траяном [18]. За місіонерську діяльність єпископа було прив'язано до якоря і втоплено, та його смерть стала причиною чуда — раз на рік море розступається, і християни всієї округи йдуть вклонитися домовині святого. Про трагічну долю святих єпископів Херсонських розповідають "Житія священномучеників Єфрема, Василея, Євгенія, Агафедора, Єлпідія, Євферія та Капітона" [19]. Усі вони були жорстоко замучені язичниками Херсонеса у IV ст., і лише Капітон, який прибув у супроводі 500 воїнів, після завершення чуда зміг навернути населення міста у християнство.

До VII ст. відноситься "Житіє папи Мартіна" та його сподвижників братів Федора та Євтерпи [20].

Більш пізній період поширення християнства в Криму відображено в "Житіях" Стефана Нового, Іоанна Готського, Феодора Студита, Йосипа Гімнографа, Іоанна Психаіта [21]. Про залучення до християнства населення у Східному Криму, в тому числі одного з хазарських торханів, який отримав після хрещення ім'я Юрія, оповідає "Житіє Стефана Сурожського" [22]. "Житіє Константина Філософа" розповідає про його прибуття в Хазарію на прохання послів хазарських, зустріч і бесіду з каганом та про хрещення народу міста Фулл, де після цього була заснована Фуллська єпархія [23].

Тексти, що стосуються життя святих у Криму, вивчаються давно й ретельно, але викликали і продовжують викликати жваві дискусії. Незважаючи на те, що багато дослідників зверталися до текстів житійних легенд, вирішуючи вузькі питання, пов'язані з окремими епізодами кримської історії, не існує узагальнюючих праць, присвячених порівняльному аналізу житій, тим або іншим типам легенд, їх розвитку, творчості окремих агіографів. Не з'ясоване їх місце серед широкого кола візантійської агіографії.

На сьогодні можна констатувати наявність різних підходів до агіографічної літератури як до історичного джерела. Одні дослідники, сприймаючи правдоподібність сюжету та побутових реалій, вважають їх за достовірні джерела, що містять відголос дійсних подій [24], інші, ставлячись до такого типу пам'яток з великою обережністю, після глибокого й різнобічного аналізу спростовують докази перших, заперечують історичну правду житій і вважають за неможливе використовувати їх як достовірний факт, що має історичне значення [25].

Чимало дослідників вважають, що, поєднуючи оповіді житій з іншими джерелами, у тому числі й археологічними, їх не можна повністю ігнорувати. Незважаючи на їх тенденційність, трафаретність, перебільшення та опис чудес, деформацію сюжетів, що взяті з реального життя, вони можуть слугувати за культурно-історичне джерело [26]. Тільки подальші дослідження допоможуть встановити істину.

На відміну від писемних джерел, достовірність яких іноді викликає суперечки вчених, вірно визначені й датовані пам'ятки матеріальної культури надають дослідникам більш точні дані для реконструкції складних історичних процесів та явищ. Так, останні матеріали археологічних досліджень, на думку деяких вчених, засвідчують, що перші християнські храми в Херсонесі існували вже в другій половині IV ст.[27] Але слід зауважити, що ранній етап християнської архітектури — це архітектура замкненої християнської громади, представлена невеликими храмами IV—V ст. Внаслідок тривалого і складного процесу християнізації вони знищувались і перебудовувались як у Херсонесі, так і в центральних регіонах Візантії. З

перемогою християнства кількість його прихильників значно зросла, і вони вже не вміщувались у маленьких храмах. Потреба в таких церквах зникає, будуються великі, місткі храми [28]. Повністю цій епосі відповідала "базиліка" — найбільш давній і численний тип монументальних споруд ранньосередньовічного Криму. В Херсонесі цей етап розвитку християнства представлений цілою серією великих базилік, дата появи більшості з яких не виходить за верхню межу VI — початку VII ст. з пізнішими перебудовами [29].

Слід зауважити, що в перші віки християнства не було нічого канонічного, закріпленого певними правилами і нормами. Літургія весь час змінювалась і доповнювалась. Ще в VI ст. кожна головна церковна метрополія (Єрусалимська, Антіохійська, Олександрійська, Римська та ін.) мала власні літургійні правила [30]. Розвиток християнського культу яскраво засвідчує історія Вселенських соборів [31]. Якщо у ранніх християн було лише два таїнства (причастя та хрещення), то у 1269 р. на соборі в Ліоні було затверджено вже сім [32]. Більш закінчених форм християнський культ набув лише у VIII ст. Вірогідно, що храмова архітектура повинна була відгукуватися на нові форми культу — змінювалася форма базиліки та її внутрішній устрій.

За довгі роки досліджень у Херсонесі відкрито 12 базилік, які в час активного церковного будівництва в місті складали архітектурний ансамбль. Всі храми розташовані на найвищих частинах міської території вздовж узбережжя майже суцільною лінією, що формувала вигляд міста з боку моря [33].

Підтвердження свідчень Прокопія Кесарійського про активну будівничу діяльність Юстініана І від Херсонеса до Тамані знайдено останнім часом і на Боспорі. Розкопки у Керчі біля церкви Іоанна Предтечі доводять, що вона була побудована на залишках більш ранньої базиліки [34]. Це не виходить за рамки історичного контексту, адже відомо, за іншими джерелами, що християнство на Боспорі існувало вже з IV ст. Залишки тринефної базиліки в Тірітаці відкрито В. Ф. Гайдукевичем у 1936 р. [35]

У зв'язку з політикою Візантії в Таврицi, крім Херсонеса та Боспору, різноманітні укріплення та християнські базиліки з VI ст. будуються в гірському Криму, в системі загальної оборони кордонів імперії.

Розкопки на Мангупі довели широкі зв'язки Дороса з Херсонесом та будівництво в VI ст. тут одноабсидного храму та великої базиліки, що перебудовувалась (або поновлювалась) у більш пізній час [36]. Крім цього, досліджено цілий комплекс культових споруд, що будувались у IX—X ст. [37] Затишки базиліки VI ст. відкрито на городищі Ескі-Кермен [38], а архітектурні деталі (капітелі) цього ж періоду відкрито також і на городищі Чуфут-Кале та ін. [39]

Загалом, незважаючи на зміну історичної долі Таврики, з другої половини VII по IX ст. (так званий хазарський період) будівництво християнських храмів у різних частинах півострова не припинялося і в наступні віки, що складає широку джерелознавчу базу для вивчення особливостей та етапів існування християнства в Криму. Серед найвідоміших храмів, що були збудовані в останні віки І тисячоліття н. е.: Пампук-Кая, Тепе-Кермен, Партеніт, Тепсень, Поворотне, Кордон-Оба, Іоанна Предтечі на Боспорі, ряд храмів Херсонеса та багато інших [40]. Таким чином, на території Кримського півострова досліджено велику кількість залишків християнських культових споруд, що засвідчують широку християнізацію населення. Серед них виділено ряд типів: базиліки, перекриті кроквами, та базиліки, перекриті склепінням, центричні споруди, хрестоподібні та хрестовокупольні споруди, однонефні каплиці, які змінювали одне одного

протягом IV—XV ст., що відображає еволюційний розвиток монументальної архітектури середньовічного Криму [41].

Увагу дослідників завжди привертали епіграфічні пам'ятки. Найдавніше свідчення проникнення християнства на Боспор — це напис на надгробку, знайденому в 1898 р. в Керчі[42]. Зараз таких надгробків з християнськими написами та символами знайдено в Керчі вже близько 40, більшість з яких датується V—VI ст. Крім того, на стінах двох Керченських склепів є низка заупокійних молитов, відомі й християнські написи на будівлях [43].

В Херсонесі, де були досить сильними греко-римські культи, на початковому етапі проникнення християнства часто запозичувалися старі язичницькі символи, яким надавалося нове значення. Так, зображення винограду пов'язувалося з Діонісом, а павич вважався птахом Гери-Юнони. Християни трансформували символ павича в знак безсмертя душі, раю і воскресіння, а виноград — у символ причастя. Зображення павичів та винограду за християнською символікою сприймалося як зображення віруючих, що сповідують вчення Христа. Такі символи з'являлися на надгробках та посуді [44]. Повсюдно в Тариці з V—VI ст. з'являється християнський символ, так звана хризма. Це зображення перехрещених літер "Х" і "Р" у колі та з боків літер "а" і "со", що символізує біблійне "Бог є альфа і омега, початок і кінець усього сущого". Вони знайдені на мармурових плитах у Херсонесі[45], серед розписів у склепах Кітея [46] та Херсонеса [47].

Дуже розповсюджене і зображення хреста грецького типу з розширеними кінцями, що відоме на червонолаковому посуді, черепиці та інших речах [48]. Серед знахідок на поселеннях Південно-Західного Криму VII—IX ст. також відомі знаки у вигляді хрестів на гончарних виробах[49]. Від часів візантійського імператора Юстініана І (527—565) у Херсонесі почали карбуватися монети з фігурою імператора, який тримає хрест у руці, а від часів візантійського імператора Михайла III (842—867) хрест зображувався на реверсі монет [50].

Археологічний матеріал, що засвідчує проникнення християнства в Північне Причорномор'я, зібрано й проаналізовано у працях В. Ф. Мещерякова та П. Д. Діатроптова [51]. Але з моменту виходу їхніх праць (в містах уже іншої держави) пройшло більше десяти років. За цей час накопичено нові матеріали, деякі положення у вказаних працях, на думку окремих дослідників, потребують уточнення [52].

До не менш інформативних джерел належать численні пам'ятки археології, зокрема поховальні комплекси. Історія археологічних досліджень в Криму налічує вже більш як 200 років. А початок їх пов'язаний з приєднанням Криму до Росії (1783 р.) та наказами князя Г. Потьомкіна — першого губернатора Таврійської губернії (1874—1891 рр.) — розшукувати монети, медалі та знімати малюнки з давніх написів [53].

Велику кількість могильників ранньосередньовічного часу досліджено в Південному та Південно-Західному Криму — Скалисте, Лучисте, Суук-Су, Артек, Кореїз, Симеїз, Узень-Баш, Ароматне, Баштанівка, Чуфут-Кале, Ескі-Кермен, Терновка та багато інших. На основі загального сармато-аланського обряду та типів поховальних конструкцій (грунтові, підбійні могили та склепи-катакомби), що продовжують існувати, серед знахідок VI—IX ст. вже зафіксовано велику кількість предметів з християнською символікою. На відміну від різних пам'яток матеріальної культури, типи поховальних конструкцій та обряд поховання є консервативним явищем і протягом тривалого часу не піддається швидким і різким змінам, через що вважається найбільш стійкою етнічною ознакою.

Так, привертають увагу знайдені в похованнях великі ромбічні жіночі пряжки VI—VII ст., в спіральній рельєфній орнаментації яких присутні декоративні зображення хрестів і голівок "Бога-Отця" та "Бога-Сина", а також натільні хрестики, пряжки з зображенням хрестів на великих щитках, маленькі пряжки VII—X ст. з щитками у вигляді хрестиків з розширеними кінцями та ін. [54]

З поширенням і повною перемогою християнства в Таврицi можна пов'язати розповсюдження в кінці VII—X ст. некрополів з плитовими могилами, яких досліджено вже більше 20. Найперші з них з'являлися поблизу синхронних поселень землеробських громад і монастирів східновізантійського типу (Шулдан, Чилтера, Качі-Кальон, Партеніт, Перчем-Кая та ін.) [55]. Як правило, ці могильники однообрядові і представлені поховальними конструкціями одного типу: неглибокими могилами підпрямокутної форми, обкладеними з боків і перекритими плитами. Поховання в плитових могилах були справлені за християнським обрядом. Небіжчики лежали у випростаному стані на спині з західною орієнтацією, кістки рук — на грудях або кістках таза [56]. На той час катакомбні грунтові могильники в гірській Таврицi поступово занепадали й зникали, а плитові — розповсюджувалися по всьому Криму, замінюючи собою всі інші попередні некрополі. Не виключено, що повна заміна поховального обряду, як найбільш консервативного явища, є одним з показників остаточної перемоги християнства на півострові. Проте існує точка зору, що поширення плитових могил у Південній та гірській Таврицi пов'язане з масовим переселенням іконошанувальників з Візантії, Малої Азії, які, напевно, й були основною рушійною силою поширення християнської релігії серед місцевого населення, зокрема, шляхом засвідченої джерелами місіонерської діяльності[57]. Інші дослідники вважають, шо нові могильники були принесені з Приазов'я та Східного Криму ранніми болгарами [58]. Однак при цьому домінування в плитових некрополях основних рис саме християнського обряду поховання не знайшло пояснення. Більше того, не проведено ґрунтовне типологічне порівняння з болгарськими пам'ятками салтово-маяцької культури. Тим більше, що в останній таких могил не існувало, в тому числі й у ранніх болгар [59]. Формально обрана антропологами ознака брахіцефальності болгар у салтово-маяцькій культурі[60] в порівнянні з брахімегацефальністю похованих у плитових могилах Криму прийшлих греків-малоазійців аж ніяк не може бути достатнім доказом болгарської приналежності останніх. Ймовірно, саме з переселенням тюрко-болгар в зону поширення християнства починають ховати померлих за новим обрядом, у тому числі і в плитових могилах. Разом з тим зафіксовано факти неповного сприймання християнства та своєрідного переосмислення його, що було пов'язане з кочівницькою ідеологією [61]. Отже, основна частина середньовічних плитових могильників Криму, на наш погляд, повинна розглядатися, в першу чергу, як джерело по вивченню християнізації Таврики.

Таким чином, різнохарактерні джерела переконливо свідчать про широке сприйняття християнства населенням Криму вже в середині — другій половині І тис. Цей процес, що пройшов кілька періодів, певною мірою узгоджується з основними етапами історії Таврики зазначеного часу: 1. Проникнення християнства та формування перших християнських осередків у Херсонесі і на Боспорі (IV—V ст.). 2. Розвиток та укріплення християнства у зв'язку з державною будівничою політикою Візантії (VI — перша половина VII ст.). 3. Християнство в "темні віки", хазарський протекторат (окрім Херсона) за умов потужного культурно-ідеологічного впливу та намагань політичного контролю Візантійської імперії (друга половина VII—IX ст.).

У третій період, коли влада Візантії майже не поширювалася на більшість її прикордонних областей, адміністрація імперії застосовувала такий спосіб управління цими територіями, як договір з сусідніми державами. Підтвердження цьому можна знайти, наприклад, у договорі про перемир'я, укладеному з Персією ще в другій половині VI ст. Зокрема, першим пунктом договору, за повідомленням Менандра, було встановлено, що "перси не повинні дозволяти ні Уннам, ні Аланам, ні іншим варварам переходити в римські володіння" [62]. Цікава й "особлива постанова" про християн, які знаходились у Персії, їм "було дозволено будувати безперешкодно храми, творити в них молитви, возносити пісні вдячності Богу, як у нас заведено, до того ж постановлено, щоб вони не були присилувані приймати віру Магів, ані молитися супроти своєї волі чужим богам,... прийнято також, щоб християнам було дозволено ховати померлих в землі за нашим звичаєм" [63]. Ймовірно, що саме такий, традиційний для Візантії характер договірних відносин мав місце і в стосунках з Хазарським каганатом [64] під час його протекторату над значною частиною Таврики. Це, можливо, й пояснює безперечну віротерпимість каганату до християн Криму, які мали можливість здійснювати широке будівництво храмів у VIII-IX ст. [65]

Історія заснування української православної церкви традиційно починається від прийняття християнства князем і народом та визнання його державною релігією на Україні-Русі при святому князі Володимирі у р.[66] І хоча, згідно з "Повістю минулих літ", перед Володимиром стояло питання, якій релігії надати перевагу[67], за останніми дослідженнями І в світлі вищесказаного, вибір був зроблений давно — на користь візантійського християнства. Його зробило саме життя. Навіть коли б Володимир серйозно надумав віддати перевагу якійсь іншій релігійній системі, зробити це було б надзвичайно важко. Традиція візантійської церкви на Русі налічувала вже близько двохсот років. Володимиру належало, по суті, лише узаконити її державницький статус, що він і зробив [68]. Адже Херсон (Корсунь) — найближчий до Русі візантійський центр, до того ж значний, з багатими християнськими традиціями. А роль Візантії у формуванні культури Європи, особливо Русі, важко переоцінити [69].

[1] М е н ь А. В. История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни: в 7 т. — М., 1991 — 1992; П о с н о в М. Э. История Христианской Церкви. — К., 1991; Історія церкви та релігійної думки в Україні: В 3 кн. — У л ь я н о в с ь к и й В. І. Кн. 1—2 (середина XV — кінець XVI ст.); Крижа м і н с ь к и й О. П., П л о х і й С. М. Кн. 3 (кінець XVI — середина XIX ст.). - К., 1994; та ін.

[2] В а с и л ь е в А. А. Готы в Крыму. III—VI вв. // Известия Российской Академии истории материальной культуры. — Т. 1. — Пг., 1921. — С. 283.

[3] К а р т а ш е в А. В. Вселенские соборы. — М., 1994. — С. 31.

[4] В а с и л ь е в А. А. Указ, произв. — С. 275—277.

[5] Б е н е ш е в и ч В. Н. Синайский список отцов Никейского первого Вселенского собора // Известия Академии наук. — Серия VI. — № 3. — 1908. — С. 281—306.

[6] Е в с е в и й . О жизни блаженного Константина царя // Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе // Собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев. — СПб., 1900. — Т. 1 (Греческие писатели). — Вып. 3. — С. 680.

[7] С о к р а т. Церковная история // Известия древних писателей... — Т. 1. — Вып. 3. — С. 745.

[8] З у б а р ь В. М. Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом // Византийская Таврика. — К., 1991. — С. 21.

[9] Деяния Вселенских соборов. — Казань, 1899 // Православный вестник, № 5. — С. 358; Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. Краткий исторический очерк. — К., 1906. — С. 55; Струков Д. Древние памятники христианства в Тавриде. — М.. 1876. — С. 10.

[10] Бертье-Делагард А. М. Исследования некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — № 57. — Сим-

феропольь, 1920. — С. 1 — 135; К р о п о т к и н В. В. Из истории средневекового Крыма// Советская археология. — 1958. — № 28. — С. 203.

[11] В а с и л ь е в с к и й В. Г. Труды. — Т. 3. — Пг., 1915. - С. CLX11I.

[12] Прокопий из Кесарии. Война с готами. — М., 1950. — С. 385.

[13] П и о р о И. С. Крымская Готия. — К., 1990. - С. 55.

[14] Р е м е н н и к о в А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. н. э. - М., 1954. - С. 95.

[15] П р о к о п и й Кесарийский. О Постройках // Вестник древней истории. — 1939. - № 4. - С. 201-298.

[16] Л о п а р е в Х. М. Греческие жития святых VIII—IX вв. — Пб., 1914. — С. 43.

[17] В а с и л ь е в с к и й В. Г. Труды. - Т. 2, вып. 1. — СПб., 1909. - С. 213-296.

[18] Л а в р о в П. Жития херсонских святых в греко-славянской письменности // Памятники христианского Хсрсонеса. — 1911. — Вып. 1. — С. 1—XIV, 1 — 125.

[19] Л а т ы ш е в В. В. Жития святых епископов Херсонских. Исследования и тексты // Записки Императорской Академии наук. — Серия 8. — Т. 8. — № 3. — СПб., 1906. — 81 с.

[20] Л а в р о в П. Указ. соч. — С. 171; Р о м а н ч у к А. И. Херсонес VI — первой половины IX вв. — Свердловск, 1976. — С. 7.

[21] Л о п а р е в Х.М. Указ. соч.

[22] Васильевский В. Г. Житие Стефана Сурожского // Журнал Министерства народного просвещения. — 1889. — Ч. ССХІІІ; В а с и л ь е в с к и й В. Г. Труды. — Т. 3 (Русско-византийские исследования. Жития Георгия Амастридского и Стефана Сурожского). — Пг., 1915.

[23] Житие Константина // Сказания о начале славянской письменности. — М., 1981. — С. 70-92, 105-142.

[24] Л а т ы ш п в В. В. Указ. соч. — 81 с.; Б с л я е в С. А. Вновь найденная раннесредневековая мозаика її І Херсонеса (по материалам раскопок 1973—1977 гг.) // Византийский временник. — Т. 40. — М., 1979. — С. 114—126; Тур В. Г. К вопросу о Сугдейской епархии // Проблемы греческой культуры. Материалы международной конференции. — Симферополь, 1977. — С. 108—110.

[25] Ф р а н к о І.Я. Святий Климентій у Корсуні // Повне зібрання творів: у 50 т. — Т. 34. — К., 1981. — С. 9—347; Голубинский Е. Е. Херсонские священномученики, память которых 7-го марта // Известия Отделения русского языка и словесности. — 1907. — Т. 12. — Кн. 1. — С. 263—272; Византийские легенды / подготовила С. В. П о л я к о в а. — Л., 1972. - С. 245-254; З у б а р ь В. М. Указ. соч. - С. 19-20.

[26] Васильевский В. Г. Труды. — Т. 2 (Русско-византийские отрывки), вып. 1,2.— СПб., 1909-1912. — С. 213—427; В а с и л ь е в с к и й В. Г. Труды. — Т. 3 (Русско-византийские исследования. Жития Георгия Амастридского и Стефана Сурожского); В а с и л ь е в А. А. Готы в Крыму. — Ч. 1 // Известия Российской Академии истории материальной культуры. — Т. 1. — Пг., 1921. — С. 269—280; Соломоник Э. И. Из истории религиозной жизни в Северопонтийских городах позднеантичного времени (По эпиграфическим памятникам) // Вестник древней истории. — 1973. — № 1. — С. 76; Ц у к е р м а н К. Епископы и гарнизон Херсонеса в IV веке // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Вып. 4. — Симферополь, 1994. — С. 545—561; Баранов И. А. О восстании Иоанна Готского // Феодальная Таврика. — К., 1974. — С. 151 — 162.

[27] Завадская И. А. Проблемы стратификации и хронологии архитектурного комплекса "Базилика 1935 г. в Херсонесе" // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — 1996. — Вып. 5. — С. 101—104; Б е л я е в С. А. Вновь найденная раннесредневековая мозаика из Хсрсонеса (по материалам раскопок 1973—1977 гг.) // Византийский временник. — 1979. — Т. 40. — С. 125—126; Е г о же. Новые памятники ранневизантийской мраморной пластики из Херсонеса (к вопросу об интерьере херсонесских базилик) // Византийский временник. — 1987. — Т. 48. — С. 148—152. Не погоджується з поглядами С. О. Беляева В. М. Зубар (З у б а р ь В. М. Указ. соч. - С. 18-20).

[28] Я к о б с о н А. Л. Закономерности и этапы развития архитектуры средневекового Херсонеса // Византийский временник. — 1988. — Т. 49. — С. 162—163.

[29] Е г о ж е . Раннесредневековый Херсонес. — М., 1959. — С. 152—213; Зубарь В. М. Указ. соч. — С. 24.

[30] Б с л я е в С. А. Базилики Хсрсонеса // Византийский временник. — М., 1989. — Т. 50. — С. 181; П о с н о в М. Э. История Христианской Церкви. — С. 500.

[31] П о с н о в М. Э. История Христианской Церкви. — С. 325—426.

[32] Г о л у б ц о в а Н. И. У истоков христианской церкви. — М., 1967. — С. 69.

[33] Б е л я е в С. А. Базилики Херсонеса // Византийский временник. — М., 1989. — Т. 50. - С. 171-181.

[34] М а к а р о в а Т. И. Археологические раскопки в Керчи около церкви Иоанна Предтечи // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — 1998. — № 6. — С. 335, 389.

[35] Гайдукевич В. Ф. Памятники раннего средневековья в Тиритаке // Советская археология. - 1940. - Т. 6. - С. 199.

[36] Тиханоіза М. А. Базилика // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1953. — Вып. 34. — С. 87—89; Бармина Н. И. Историческое место мангупской базилики в христианской литературе Таврики: Авторсф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1983. — 20 с.

[37] Кирилко В. М. Византийская архитектура Мангупа // Археология Крыма. — 1997. - № 1. — С. 92-93, рис. 2.

[38] Шмит Ф. И. Эски-Керменская базилика // Известия государственной Академии истории материальной культуры. — Т. 12, вып. 1—8 (Готский сборник). — Л., 1932. — С. 213—254; Паршин а Е. А. Эски-Керменская базилика // Архитектурно-археологичес кие исследования в Крыму. — К., 1988. — С. 36—59.

[39] Бода пинский У. А., 3 а с ы п к и н Б. Н. Чуфут-Кале (По материалам раскопок 1928—29 гг.) // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. — Т. 3 (60). - Симферополь, 1929. - С. 170-183.

[40] Якобсон А. Л. Средневековый Крым. - М.—Л., 1964. - С. 27-54, 71-75; Его ж е. Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики. — Л., 1970. — С. 17, 110—113, 121 — 125; Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. — К., 1990. — С. 133-139.

[41] Лосиuький Ю. Г. До питання типологічної еволюції монументальної архітектури середньовічного Криму // Археологія. — 1990. — № 2. — С. 33—46; Його ж. Візантійські базиліки Херсонеса // Археологія. — 1991. — № 2. — С. 83—97; Його ж. Архітектурно-архе ологічні джерела монументальних споруд християнської Таврики. — С. 2—16; Его же. Опыт реконструкции крестообразных храмов Херсонеса // Архитектурно-археологические исследования в Крыму. — К., 1988. — С. 27—36.

[42] Шкорпил В. В. Три христианские надписи, найденные в Керчи // Записки Одес ского общества истории и древностей. — Т. 21. — Одесса, 1898. — С. 8—11.

[43] Диатроптов П. Д., Емец И. А. Корпус христианских надписей Боспорского царства // Эпиграфический вестник. — М., 1995. — С. 3—40.

[44] Соломоник Э. И. Указ. соч. — С. 72—73; Романчук А. И., Соломо-ник Э. И. Несколько надписей на средневековой керамике Херсонеса // Византийский временник. — 1987. — Т. 48. — С. 98; Соломоник Э. И. Несколько новых греческих над писей средневекового Крыма // Византийский временник. — 1986. — Т. 47. — С. 210—218.

[45] Беляев С. А. Новые памятники ранневизантийской мраморной пластики из Херсонеса // Византийский временник. — 1987. — № 48. — С. 142—152.

[46] Корпус боспорских надписей. — М.—Л., 1965. — С. 526 (№ 944).

[47] Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России. — СПб., 1914. - С. 503-505; 3 у б а р ь В. М. Указ. соч. - С. 22.

[48] Молев Е. А., Сазонов А. В. Позднеантичные материалы из раскопок Китея // Вопросы истории и археологии Боспора. — Воронеж—Белгород, 1991. — С. 63—73; Паршина Е. А Средневековая керамика Южной Таврики // Феодальная Таврика. — К., 1974. — С. 56—94; Сазонов А. В. Краснолаковая керамика Северного Причерноморья ранневизантийского времени // Материалы по археологии, истории и этнографии Тав рии. - 1995. - Вып. 4. - С. 406-440.

[49] Якобсон А. Л. Средневековый Крым. — М.—Л., 1964. — С. 46—47, рис. 14.

[50] Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса. — К., 1977. — С. 156—161.

[51] Мещеряков В. Ф. О времени появления христианства в Херсонесе Тавричес ком // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. — Л., 1978. — С. 121 — 144; Диатроптов П. Д. Распространение христианства в Херсонесе Таврическом в IV—VI вв. // Античная гражданская община. Межвузовский сборник научных трудов. — М., 1986. — С. 127—151; Его же. Распространение христианства в Северном Причерноморье: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1988. — 16 с.

[52] 3 у б а р ь В. М. Указ. соч. — С. 9.

[53] Даниленко В. Н. Когда начались раскопки Херсонеса // Византийский времен ник. — 1986. - № 46. — С. 11.

[54] Репников Н. И. Некоторые могильники в области крымских готов: В 2 ч. — Ч. 1 // Известия археологической комиссии. — 1906. — Вып. 19; Ч. 2 // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1907. — Т. 27. — Табл. 8, рис. 2, 6; табл. 14, рис. 4; С. 71, рис. 49; С. 72, рис. 51; С. 73, рис. 61, 63; С. 146, рис. 105, 108; табл. 10, рис. 2, 4; табл. 12, рис. 7, 11, 15; табл. 16, рис. 10; Его же. Разведки и раскопки на Южном берегу Крыма и в Байдарской долине в 1907 г. // Известия археологической комиссии. — 1909. — Вып. 30. — С. 115; Его же. Раскопки Эски-Керменского могильника в 1928—1929 гг. // Известия Го сударственной Академии истории материальной культуры. — 1932. — Т. 12. — Вып. 1—8 (Готский сборник). — С. 160—166; Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес. — С. 275, рис. 139, 3, 4; Кропоткин В. В. Из истории средневекового Крыма // Советская археология. — 1958. — Т. 28. — С. 207, рис. 3, 1; Лобода И. И. Новые раинесредневековые

могильники в Юго-Западном Крыму // Советская археология. — 1976. — № 2. — С. 139—142, рис. 4, 1, рис. 5, 27; В е й м а р н Е. В., А й б а б и н А. И. Скалистинский могильник. — К., 1993. - С. 8, рис. 3, 21-23; С. 12, рис. 5, 21; С. 22, рис. 11, 4, 10, 11; С. 42, рис. 24, 7; С. 44, рис. 26, 7, 11. 23; С. 47, рис. 28, 16, 13; С. 48, рис. 29, 22; С. 51, рис. 31, 31; С. 52, рис. 32, 5; С. 57-58, рис. 37, 1; С. 68, рис. 45, 20, 24; С. 76, рис. 51, 2, 4; С. 82, рис. 56, 15; С. 92, рис. 64, 3, 23, 25; С. 98, рис. **69,** 14, 16; С. 108, рис. 77, 11; С. 115, рис. 83, 23; С. 120, рис. 87, 25, 26; С. 132, рис. 97, 5; С. 134, рис. 98, 13; С. 149, рис. **110,** 12; С. 159, рис. 118, 12; С. 162, рис. 121, 8, 12; А й б а б и н А. И. Погребения конца VII — первой половины VIII вв. в Крыму // Древности эпохи великого переселения народов V—VIII веков. — М., 1982. — С. 65-192, рис. 2, 4; рис. 3, 1, 4, 5, 10, 12, 15; рис. 4, 10; рис. 10, 8, 10, 14.

[55]Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. — С. 108; В е й м а р н Е., Ч о р е ф М. Корабль на Каче. — Симферополь, 1976. — С. 33, 65. Разом з тим, слід зазначити, що точка зору заснування більшості печерних монастирів Криму, що пов'язувалося саме з еміграційною хвилею VIII—IX ст., спростовується останніми археологічними дослідженнями (див.: Герцен А. Г.,Могаричев Ю. М.О времени и причинах возникновения пещерных монастырей Таврики // Крымский музей. — 1994. — № 1. — С. 7—13); Ту р В.Г. Археологические исследования средневекового монастыря на г. Перчем-Кая // Археология Крыма. - 1997. - № 1. - С. 117-125.

[56] Б а р а н о в И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. — С. 106.

[57] Там же. - С. 108.

[58] Я к о б с о н А. Л. Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таври ки. - С. 186-187.

[59] П л е т н е в а С. А. От кочевий к городам. — М,, 1967. — С. 91 — 100.

[60] Б е н е в о л е н с к а я Ю. Д. Антропологические материалы из средневековых мо гильников юго-западного Крыма // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1970. - Вып. 168. - С. 196-223.

[61] М а й к о В. В., Ф а р б е й А. М. Християнізація тюрко-болгар Криму в світлі архео логічних джерел //Археологія. — 1995. — № 4. — С. 80; М а й к о В. В., Ф а р б е й А. М. Об одном типе плитовых могил средневековой Сугдеи // Проблемы греческой культуры. Мате риалы международной конференции. — Симферополь, 1977. — С. 101 — 103.

[62] М с н а н д р. Продолжение истории Агафисвой // Византийские историки Дексипп, Эвнапий, Олимпиадор, Малх, Петр, Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Ви зантиец, переведенные с греческого Спиридоном Дистунисом. — СПб., 1860. — С. 342.

[63] М е н а н д р. Указ. соч. — С. 345—346. До речі, зовсім по іншому, виходячи з особис тих вимог до однієї з угод з боку царя Хозроя, деякі особливості персидсько-візантійських відносин змальовує Агафій Міринейський (А г а ф и й. О царствовании Юстиниана / Пер. В.М. Левченко. - М.-Л., 1953. - С. 66).

[64] Договір з хазарами, постійними союзниками імперії, існував ще з 626 р. (Ф е о ф а н. Хронография, 625/626 г.; Н и к и ф о р. Бревиарий, 626 г.: Ч и ч у р о в И. С. Византийские исторические сочинения: "Хронография" Феофана, "Бревиарий" Никифора. Тексты, пере воды, комментарий. — М., 1980. — С. 58—59, 100, 160, 171).

[65] Проте віротерпимість хазар стосовно християн була характерним явищем для всьо го каганату. В Ітилі, столиці на Волзі, існував навіть християнський центр (див.: В а с и л ь е в А. А. Готы в Крыму. Время византийского, хазарского и русского влияния (с VI до на чала XI в.) // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. — Вып. 5. -Л., 1927. -С. 213).

[66] Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси: в 11 т. — Т. 1. — К., 1991. — С. 500—505; Власовський 1. Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. 1. — С. ЗО—31 ; У л ь я н о в с ь к и й В. І. Назв, праця. — Кн. 1. — С. 5.

[67] Повесть временных лет. — Ч. 1. — М., 1950. — С. 59—74.

[68] Т о л о І к о П. П. Літописна повість про хрещення Русі // Археологія. — 1990. — № 2. - С. 54.

[69]Сюзюмов М. Я. Историческая роль Византии и ее место во всемирной истории // Византийский временник. — 1968. — № 29. — С. 41.